

تأثیر تنش خشکی و تراکم بر صفات کمی و کیفی دو گونه دارویی اسفرزه اواتا (*Plantago ovata* Forssk) و اسفرزه پسیلیوم (*Plantago psyllium* L.)

اصغر رحیمی^{۱*}، محمد رضا جهانسوز^۲ و حمید رحیمیان مشهدی^۲

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۰/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۱/۱۷)

چکیده

به منظور بررسی عملکرد، اجزاء عملکرد و خصوصیات کیفی دو گونه دارویی اسفرزه اواتا (*Plantago ovata*) و اسفرزه پسیلیوم (*P. psyllium*) در تراکم‌های مختلف و شرایط تنش خشکی، آزمایشی در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه تهران واقع در کرج در دو سال زراعی ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ اجرا شد. آزمایش به صورت فاکتوریل در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار اجرا شد. فاکتورها شامل تنش خشکی شدید (قطع کامل آبیاری پس از گلدهی)، تنش متوسط (قطع آبیاری پس از گلدهی همراه با یک آبیاری تکمیلی در مرحله پر شدن دانه) و شاهد بدون تنش و تراکم در سه سطح ۷۰، ۱۰۰ و ۱۳۰ بوته در متر مربع برای اسفرزه اواتا و ۷۰ و ۱۰۰ بوته در متر مربع برای گونه اسفرزه پسیلیوم بودند. نتایج تجزیه مرکب دو سال نشان داد که تغییرات عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، درصد موسیلاژ، عملکرد موسیلاژ در هکتار، به طور معنی داری در دو سال آزمایش متفاوت بود. تنش خشکی در هر دو سال به طور معنی داری باعث کاهش وزن هزار دانه، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک و عملکرد موسیلاژ در هکتار شد. تنش خشکی هم‌چنین به طور معنی داری باعث افزایش درصد موسیلاژ و تورم بذر در هر دو گونه شد. بیشترین عملکرد دانه (۷۶۵ کیلوگرم در هکتار) و عملکرد بیولوژیک (۴۰۷۹ کیلوگرم در هکتار) به ترتیب در تراکم‌های متوسط و زیاد دیده شد. در مجموع، نتایج این آزمایش نشان داد که گونه اسفرزه اواتا دارای عملکرد موسیلاژ بالاتری از گونه اسفرزه پسیلیوم می‌باشد و بیشترین عملکرد موسیلاژ در شرایط تنش متوسط و تراکم ۱۰۰ و ۷۰ بوته در متر مربع به ترتیب در دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم حاصل می‌شود.

واژه‌های کلیدی: تنش خشکی، تراکم کشت، موسیلاژ، عملکرد دانه، اسفرزه اواتا، اسفرزه پسیلیوم

۱. گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان

۲. گروه زراعت و اصلاح نباتات، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه تهران

*: مسئول مکاتبات، پست الکترونیکی: rahimiasg@yahoo.com

مقدمه

توسعه اقتصادی آن دسته از گیاهان مقاوم به خشکی که مواد شیمیایی با ارزشی را در جهت نیازهای انسان تامین می‌کنند می‌تواند در برنامه‌های آمایش سرزمین قرار گیرد. یعنی چنین توسعه ای می‌تواند مبتنی بر منابع تولید بیوماس در سرزمین‌های کنار افتاده و کم بهره‌ای باشد که کشت گیاهان زراعی مولد فیبر و مواد غذایی در آنها اقتصادی نیست. گیاهان مقاوم به خشکی، هم‌چنین ممکن است مواد شیمیایی مفیدی را به عنوان جایگزین منابع غیر قابل تجدید مشتقات نفتی فراهم آورند. در این میان گیاهان حاوی ترکیبات موسیلاژی از اهمیت خاصی برخوردارند. مقدار موسیلاژ در دو گونه اسفرزه اواتا قابل توجه بوده و از ۱۰ تا ۳۰ درصد در گونه اسفرزه اواتا و ۱۵-۱۰ درصد در گونه اسفرزه پسیلیوم گزارش شده است (۳ و ۱۰).

اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم از خانواده بارهنگ (*Plantaginacea*) می‌باشند هرچند گونه اسفرزه اواتا بر خلاف گونه اسفرزه پسیلیوم فاقد ساقه مشخص و دارای برگ‌های نیزه‌ای و بلندی است. اسفرزه اواتا بومی هند، ایران و دیگر کشورهای خاورمیانه می‌باشد و در حال حاضر هند بزرگ‌ترین صادر کننده بذر اسفرزه اواتا در بازارهای بین‌المللی است در حالی که در ایران که یکی از رویشگاه‌های طبیعی این گیاه می‌باشد کشت و کار آن از جنبه‌های اقتصادی پیشینه چندانی ندارد (۶). در برخی نقاط ایران اسفرزه پسیلیوم، بذرهای فراوانی تولید می‌کند با این وجود کشت آن در ایران به‌طور تجارتي رایج نمی‌باشد. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که تفاوت عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیک با افزایش تراکم به مقدار ثابتی می‌رسد (۱۳)، تراکمی که حداکثر عملکرد بیولوژیک در آن بدست می‌آید می‌تواند حداکثر عملکرد دانه را تولید نماید. تجربه نشان داده که افزایش قابل ملاحظه عملکرد اقتصادی، معمولا وابسته به افزایش کل ماده خشک تولیدی است (۱۱)، ۲۰ و ۲۳). تغییر تراکم گیاهی می‌تواند اثرات سودمند زیادی روی کاهش نسبت تبخیر آب از سطح خاک (Es) و آب تعرق شده گیاه (Et) داشته باشد، اما وقتی آب برای آبیاری کم یا

بارندگی کم است، تراکم پایین گیاه علی‌رغم افزایش نسبت Es/Et به منظور به حداکثر رساندن آب در دسترس برای گیاه به طور کلی توصیه شده است (۵، ۸ و ۱۴). از آنجا که موسیلاژ در انواع اسفرزه جزء متابولیت‌های ثانویه می‌باشند و از طرفی تولید متابولیت‌های ثانویه در گیاهان به وسیله عوامل محیطی تغییر می‌یابند و تنش رطوبتی نیز عامل موثری در رشد و هم‌چنین سنتز ترکیبات طبیعی گیاهان دارویی می‌باشد لذا ارائه روش‌هایی که بتواند گیاهانی با ماده مؤثره بیشتر تولید نماید، ضروری به نظر می‌رسد (۱). طبق تحقیقات انجام شده در هند مبنی بر نیاز آبیاری گیاه اسفرزه اواتا، این گیاه در طی دوره رشد خود به ۴ تا ۵ نوبت آبیاری نیاز دارد (۱۰). در مطالعه‌ای روی گیاه اسفرزه اواتا دیده شد که فاصله آبیاری ۷ روز بیشترین عملکرد دانه را داشت و با کاهش فواصل آبیاری، ارتفاع بوته، تعداد سنبله در هر بوته، عملکرد کاه و کلش و عملکرد دانه افزایش یافتند (۱۷). برای اسفرزه پسیلیوم فواصل آبیاری ۷ تا ۱۰ روز گزارش شده است (۱۳) و در مطالعه دیگری تعداد ۱۰ آبیاری از زمان کاشت تا برداشت برای این گونه گزارش شده است (۱۷). در پژوهش دیگری گزارش شده است که میزان موسیلاژ، فاکتور تورم و میزان تورم در هر گرم موسیلاژ تحت تأثیر تیمارهای آبیاری و کود قرار نگرفتند (۹ و ۱۸). با این وجود، بیشترین مقدار موسیلاژ در اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم به ترتیب در تیمارهای ۱۰ و ۳۰ روز آبیاری، بیشترین میزان فاکتور تورم در تیمار ۳۰ روز آبیاری و بیشترین میزان تورم در هر گرم موسیلاژ در اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم به ترتیب در تیمار ۱۰ و ۲۰ روز آبیاری بدست آمد. به‌طور کلی هدف از اجرای این آزمایش ارزیابی پتانسیل رشد این گیاه برای کشت در اراضی پر تنش و غیر اقتصادی برای سایر گیاهان زراعی و بررسی تأثیر تنش خشکی و تراکم‌های این دو گونه بر عملکرد دانه و موسیلاژ بوده است.

مواد و روش‌ها

این پژوهش در قطعه زمینی به مساحت ۱۲۰۰ متر مربع در دو

گونه با استفاده از دستگاه اندازه‌گیری کننده سطح برگ (T Δ Leaf area meter model) اندازه‌گیری شد. جهت تعیین میزان تورم بذر در اثر آبیگری موسیلاژ بذری در مجاورت آب یک گرم دانه اسفرزه اواتا (از هر تیمار جداگانه) را داخل استوانه مدرج ۲۵ میلی‌لیتری قرار داده و سپس استوانه مدرج را با آب مقطر به حجم ۲۰ میلی لیتر رسانده و بعد از ۲۴ ساعت اختلاف حجم بذر در اثر آبیگری حاصل شده را ثبت کرده و در پایان حجم بذرهای متورم شده را بر حسب میلی‌لیتر محاسبه شد (۱۸) و جهت تعیین درصد موسیلاژ بذر، یک گرم از بذور هر تیمار با ۲۰۰ ml آب مقطر اسیدی شده (pH=۳/۵) توسط اسید کلریدریک در دمای ۲۸ درجه سانتی‌گراد به مدت ۱۲ ساعت مخلوط شده و محلول حاصل، به‌وسیله پارچه صاف گردید. عصاره حاصل تا حد ۵۰ ml تغلیظ شده، سپس چهار حجم اتانل ۹۶٪ به آن افزوده شده و اجازه داده شد تا موسیلاژ طی شب در سرما رسوب کند. رسوب حاصل با سانتریفوژ (۲۰۰۰ دور در دقیقه به مدت ۱۵ دقیقه) جدا شد (۱۲). شکل‌های ۱ و ۲ برخی ویژگی‌های اقلیمی منطقه طی دوره آزمایش سال‌های ۸۴ و ۸۵ را نشان می‌دهد. محاسبات آماری با استفاده از نرم افزارهای SAS و میانگین صفات مورد مطالعه با استفاده از آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح ۵٪ مورد مقایسه قرار گرفتند.

نتایج و بحث

عملکرد دانه

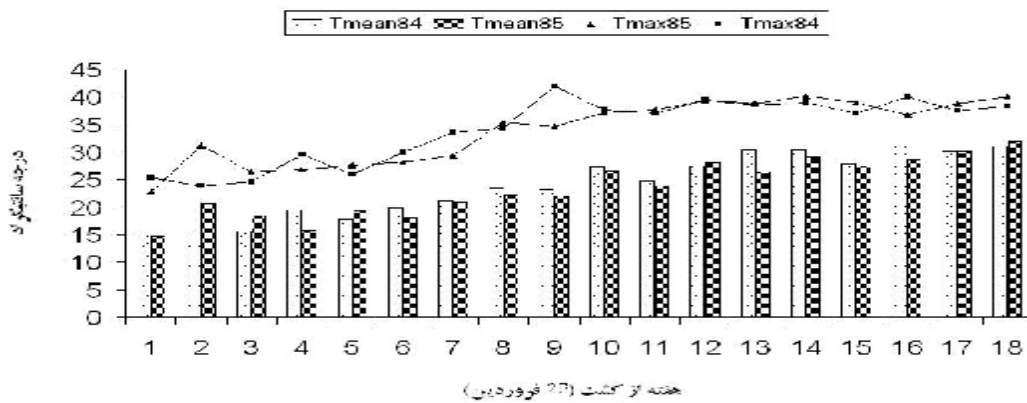
نتایج تجزیه مرکب دو سال، بیانگر اثر معنی‌دار تیمارهای تنش خشکی، تراکم و اثر متقابل تنش با تراکم بر عملکرد اقتصادی هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم بود ولی اثر متقابل سه گانه تراکم، تنش و گونه تأثیر معنی‌داری را روی عملکرد اقتصادی هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم نداشت (جدول ۲). بیشترین میزان عملکرد بذر در هر دو سال، در تیمار شاهد مشاهده شد به طوری که درصد کاهش عملکرد دانه در تیمار تنش شدید و تنش متوسط به ترتیب برابر ۳۶ و ۱۱

سال متوالی ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ در مزرعه پژوهشی دانشکده کشاورزی واقع در کرج به اجرا درآمد. کود دهی به میزان ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود اوره در دو نوبت و ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپرفسفات تریپل پیش از کاشت بر اساس نیاز کودی خاک و نیاز کودی این دو گیاه انجام شد (جدول ۱) (۱۶). بذور تهیه شده این دو گونه از بانک بذر مرکز تحقیقات گیاهان دارویی جهاد دانشگاهی واقع در کرج تهیه و در عمق ۱ سانتی متری خاک با دقت و با تراکم بالا کشت شده و در مرحله چهار برگی بسته به تراکم مورد نظرتنک شدند.

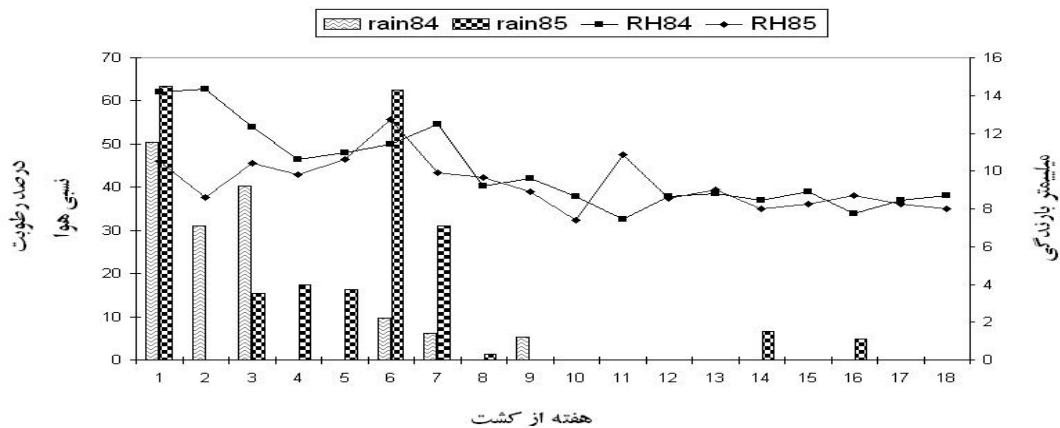
آزمایش به صورت طرح فاکتوریل سه عاملی بر اساس بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام شد. فاکتور اول شامل ۳ سطح آبیاری شامل قطع کامل آبیاری از مرحله گلدهی تا برداشت (تنش شدید)، قطع آبیاری در مرحله گلدهی به همراه یک آبیاری تکمیلی در مرحله پر شدن دانه (تنش متوسط)، شاهد بدون تنش خشکی و فاکتور دوم شامل سه تراکم (۷۰، ۱۰۰ و ۱۳۰ بوته در مترمربع برای گونه اسفرزه اواتا و ۴۰، ۷۰ و ۱۰۰ بوته در مترمربع برای گونه اسفرزه پسیلیوم (*P. psyllium*) (که به صورت تراکم کم، متوسط و زیاد گزارش شده‌اند) و فاکتور سوم شامل دو گونه دارویی اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم از خانواده بارهنگ بود. در نمونه‌برداری از هر واحد آزمایشی که به ابعاد ۲/۵ در ۴ متر بودند، به منظور جلوگیری از بروز خطا در تنظیم دقیق تراکم در برداشت نهایی، کرت‌های آزمایشی به‌طور تصادفی به دو قسمت مساوی تقسیم شدند، یک قسمت برای نمونه‌برداری تخریبی در طی دوره رشد در نظر گرفته شد و قسمت دوم برای اندازه‌گیری عملکرد کمی و کیفی، برداشت نهایی و خصوصیات مورفولوژیکی دو گونه مورد نظر بدون نمونه‌برداری تخریبی تا زمان برداشت، در نظر گرفته شد. نحوه اندازه‌گیری اجزای عملکرد به این شکل بود که هنگام برداشت ۱۰ بوته به صورت تصادفی از هر کرت انتخاب شد و تعداد سنبله، طول سنبله، وزن هزار دانه و شاخص برداشت تعیین گردید. اندازه‌گیری سطح برگ در مرحله گلدهی در هر دو

جدول ۱. برخی مشخصات خاک مورد استفاده در آزمایش

مواد آلی (%)	pH	آهک کل (%)	رس (%)	سیلت (%)	شن (%)	نیترژن (%)	فسفر (mg/kg)	پتاسیم (mg/kg)
۱/۲۱	۸/۱	۶	۳۱	۲۷	۴۲	۰/۰۷	۵/۲	۲۶۶

شکل ۱. تغییرات درجه حرارت محیط درسال زراعی ۸۴ و ۸۵ در طی دوره رشد

شکل ۲. تغییرات رطوبت نسبی و بارندگی درسال زراعی ۸۴ و ۸۵ در طی دوره رشد

کاهش یافت. آزمایش‌های دیگری هم کاهش عملکرد دانه اسفرزه اواتا را در شرایط تنش خشکی گزارش کردند (۱۳ و ۱۷). عملکرد دانه گونه اسفرزه اواتا در مجموع در سال اول (۹۴۱ کیلوگرم در هکتار) و دوم (۸۲۱ کیلوگرم در هکتار) به ترتیب ۱۷ و ۲۵ درصد بیش از گونه اسفرزه پسیلیوم (۷۸۱ و ۶۱۶ کیلوگرم در هکتار به ترتیب در سال اول و دوم) بود

درصد بود (جدول ۳) که نشان‌دهنده تأثیر منفی و معنی‌دار اعمال حداقل آبیاری در دوره پس از گلدهی در هر دو گونه است. با افزایش تراکم از تراکم کم به تراکم متوسط عملکرد اقتصادی در هر دو سال افزایش نشان داد، ولی افزایش شدید تراکم نه تنها باعث افزایش عملکرد اقتصادی نگردید، بلکه احتمالاً به علت افزایش رقابت درون گونه‌ای، عملکرد اقتصادی

جدول ۲. نتایج تجزیه واریانس صفات عملکرد و اجزاء عملکرد دو سال آزمایش به صورت تجزیه مرکب دو سال

منبع تغییر	عملکرد دانه در هکتار	عملکرد بیولوژیک در هکتار	وزن هزار دانه	درصد موسیلاژ	فاکتور تورم	عملکرد موسیلاژ در هکتار
سال	۴۶۴۱۸۵	۲۱۰۷۴۲۱۳	۰/۰۰۴ ^{ns}	۰/۹۲	۱ ^{ns}	۴۹۶۶۵
تکرار* سال	۵۹۱۳ ^{ns}	۱۲۶۷۸۸ ^{ns}	۰/۰۲۴ ^{ns}	۵۷۹	۱۴۷ ^{ns}	۳۵۶۳۶
تنش خشکی	۹۰۰۶۶۲	۳۷۸۷۴۱۰۴	۰/۱۷	۳۸۴۰	۳۴	۲۵۹۱۰
تنش* سال	۱۹۹۹۱	۱۹۱۶۹۳	۰/۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۳ ^{ns}	۵۴۶ ^{ns}
تراکم	۱۱۰۴۴۱	۳۳۶۴۱۴۶	۰/۰۳ ^{ns}	۴/۲۵ ^{ns}	۱/۴ ^{ns}	۵۲/۵۰ ^{ns}
تراکم* سال	۱۶۷۰ ^{ns}	۱۰۰۵۶ ^{ns}	۰/۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۷ ^{ns}	۶۲۲ ^{ns}
گونه	۷۲۹۷۳۸	۱۱۷۲۰۷۹۱	۵/۶	۲۴۴۲	۲۳۶۷	۲۴۷۶۸۱
گونه* سال	۱۰۱۶ ^{ns}	۵۸۰۳۰ ^{ns}	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۰/۳۹ ^{ns}	۰/۲۳	۱۰۵۷ ^{ns}
تنش* تراکم	۶۲۰۲	۶۶۳۷۸	۰/۰۱۶ ^{ns}	۹/۷ ^{ns}	۱/۴ ^{ns}	۴۰۶ ^{ns}
سال* تنش* تراکم	۴۶۷ ^{ns}	۸۱۸۸	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۶۹۲ ^{ns}
تنش* گونه	۹۴۴۵	۶۹۹۹۷۸	۰/۰۳	۶۱ ^{ns}	۲۲ ^{ns}	۶۹۳ ^{ns}
سال* تنش* گونه	۵۴ ^{ns}	۴۰۴۴۱۵ ^{ns}	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۹ ^{ns}	۰/۰۰۲ ^{ns}	۱۶۳۷ ^{ns}
تراکم* گونه	۱۷۲	۷۴۲۲۶	۰/۰۰۳ ^{ns}	۶/۹ ^{ns}	۲/۳ ^{ns}	۱۰۷۰ ^{ns}
سال* تراکم* گونه	۲۵۰ ^{ns}	۴۲۸۷۷ ^{ns}	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۳ ^{ns}	۹۸ ^{ns}
تنش* تراکم* گونه	۶۷۸۴	۱۱۴۲۳ ^{ns}	۰/۰۰۲ ^{ns}	۱/۳۵ ^{ns}	۰/۲۲۱ ^{ns}	۷۴۰ ^{ns}
سال* تنش* تراکم* گونه	۲۸۸۷ ^{ns}	۹۶۸۸۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۷ ^{ns}	۰/۰۰۰۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۲ ^{ns}	۱۵۷ ^{ns}
خطا	۲۷/۹	۱۲۹	۰/۰۴	۴/۴۱	۱/۸۵	۳۰

ns: عدم وجود اختلاف معنی دار سطح $\alpha = 0/05$ بقیه صفات در سطح $\alpha = 0/05$ از نظر آماری معنی دار هستند

بستگی به میزان نوری دارد که توسط کانوبی گیاه دریافت می‌شود و یک پوشش گیاهی زمانی بیشترین راندمان را دارد که رقابت‌های بین گونه‌ای و داخل گونه‌ای برای دریافت نور در حداقل باشد (۲۱)، می‌توان گفت در شرایط بدون محدودیت آب در هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم تراکم متوسط، تراکم مطلوب با حداقل رقابت درون گونه‌ای بوده است ولی در شرایط با محدودیت آبی، در هر دو گونه تراکم کم، تراکم مناسب کشت می‌باشد و از آنجا که تنش خشکی قبل و به هنگام گل‌دهی از طریق اختلال در عمل‌گرده‌افشانی و در نتیجه کاهش تعداد دانه‌های تولیدی و هم‌چنین در زمان پر شدن دانه‌ها از طریق کاهش فتوسنتز جاری گیاه و کاهش وزن

(جدول ۳). اثر متقابل تراکم و تنش خشکی نیز روی عملکرد بذر معنی‌دار بود، بدین مفهوم که میزان عملکرد بذر این دو گونه مورد بررسی، تحت تأثیر توام تراکم و خشکی بود به طوری که به علت تشدید تنش خشکی در تراکم‌های بالا در زمان گلدهی که به علت رقابت بیشتر برای جذب منابع باعث کاهش معنی‌دار عملکرد بذر در مقایسه با شاهدگردید (۷)، ۱۱ و ۱۵) و همان‌طور که در جدول‌های ۳ و ۴ دیده می‌شود، با افزایش شدید تراکم، اثر تنش شدید و متوسط خشکی تشدید می‌شود، هر چند این تأثیر در تنش شدید، بیشتر بود. در هر دو نوع تنش خشکی، تراکم متوسط کمترین کاهش را تجربه کرد. با توجه به اینکه در شرایط بدون تنش، حداکثر عملکرد گیاهان

جدول ۳. مقایسه میانگین صفات عملکرد و اجزاء عملکرد در سطوح مختلف تنش خشکی و تراکم دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم در تجزیه مرکب دو سال. به روش آزمون دانکن در سطح $\alpha=5\%$

عملکرد دانه (Kg/ha)	عملکرد بیولوژیک (Kg/ha)	وزن هزار دانه (گرم)	موسیلاژ درصد	فاکتور تورم میلی متر	عملکرد موسیلاژ در هکتار (Kg/ha)	
۷۷۲ ^a	۴۴۳۹ ^a	۱/۳ ^a	۲۱/۲ ^a	۹/۱ ^a	۱۶۶ ^a	سال اول
۶۴۱ ^b	۳۵۵۶ ^b	۱/۴ ^a	۲۱/۶ ^a	۹/۳ ^a	۱۲۳ ^b	سال دوم
۸۳۷ ^a	۴۷۳۹ ^a	۱/۴ ^a	۱۸/۲ ^c	۸/۶ ^b	۱۵۶ ^a	شاهد بدون تنش
۷۵۲ ^b	۴۳۱۳ ^b	۱/۳۲ ^b	۲۱/۲ ^b	۱۰/۱ ^a	۱۶۴ ^a	تنش متوسط
۵۳۱ ^c	۲۹۳۹ ^c	۱/۲۹ ^c	۲۴/۳ ^a	۱۰/۳ ^a	۱۱۴ ^b	تنش شدید
۷۰۲ ^b	۳۶۷۲ ^b	۱/۴۷ ^a	۲۱/۱ ^a	۹/۵۵ ^a	۱۴۲ ^b	تراکم کم
۷۶۵ ^a	۴۰۴۰ ^a	۱/۴۲ ^a	۲۲ ^a	۹/۹ ^a	۱۵۸ ^a	تراکم متوسط
۶۵۹ ^c	۴۰۷۹ ^a	۱/۳۱ ^b	۲۱/۸ ^a	۹/۸ ^a	۱۳۴ ^b	تراکم زیاد
۷۸۹ ^a	۲۹۵۶ ^b	۱/۶۳ ^a	۲۶ ^a	۱۱ ^a	۱۹۳ ^a	گونه اسفرزه اواتا
۶۲۵ ^b	۵۰۳۹ ^a	۱/۱۷ ^b	۱۶ ^b	۵ ^b	۹۷ ^b	گونه اسفرزه پسیلیوم

در هر عامل میانگین ها در هر ستون دارای حروف مشابه، تفاوت معنی داری با یکدیگر ندارند.

بواسطه این نوسانات در میزان آب قابل دسترس، عملکرد محصولات زراعی نیز ازسالی به سال دیگر و از منطقه‌ای به منطقه دیگر متفاوت است. شکل ۳ نشان‌دهنده رابطه مثبت و معنی‌دار عملکرد دانه دو گونه اسفرزه اواتا ($R^2=0/64$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2=0/73$) با عملکرد موسیلاژ در هکتار می‌باشد به طوری که در هر دو گونه با افزایش عملکرد دانه، عملکرد موسیلاژ نیز روند افزایشی داشت. هر چند هم‌بستگی عملکرد دانه با درصد موسیلاژ در هر دو گونه منفی بود (جدول ۵) ولی به علت عملکرد بذری بالاتر در شرایط بدون تنش، درصد موسیلاژ کمتر بذری در شرایط کنترل نسبت به شرایط تنش خشکی جبران شده است. این هم‌بستگی مثبت عملکرد دانه با عملکرد موسیلاژ توسط محققین دیگری هم گزارش شده است (۱۳ و ۱۶)، هر چند برخی گزارش‌ها چنین هم‌بستگی را تأیید نکرده‌اند (۱۷).

عملکرد بیولوژیک

تجزیه مرکب دو سال آزمایش نشان دهنده معنی‌دار بودن اثر سال روی عملکرد بیولوژیک و اثر معنی‌دار تیمار تنش خشکی

هزاردانه، طول سنبله و تعداد سنبله در بوته باعث افت عملکرد می‌گردد (۱۹)، کاهش عملکرد ۱۰ و ۳۸ درصدی عملکرد دانه این دو گونه (جدول ۳) به ترتیب در شرایط تنش متوسط و شدید قابل توجیه است زیرا تنش طولانی مدت، به ویژه در درجه حرارت زیاد در مراحل زادآوری گیاه، به علت کاهش تعداد دانه و وزن هزار دانه می‌تواند عملکرد را به شدت کاهش دهد (۷). با توجه به این که میزان بارندگی از زمان شروع اعمال تیمار تنش یعنی اواسط گلدهی به بعد، در هر دو سال ناچیز و قابل صرفه نظر کردن بود می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف عملکرد معنی‌دار در دو سال زراعی را نمی‌توان ناشی از تغییرات نزولات جوی منطقه دانست (شکل‌های ۱ و ۲). بنابراین به نظر می‌رسد که در سال‌های خشک حتی در شرایط کشت آبی نیز گیاه در معرض تنش خشکی قرار می‌گیرد که ممکن است ناشی از خشکی هوا و پتانسیل بالای تبخیر و تعرق باشد. به طوری که در مناطق با آب و هوای مدیترانه‌ای آب عامل اصلی محدود کننده تولید محصولات زراعی است. در این مناطق بارندگی اندک و توزیع نامناسب آن و از سالی به سالی دیگر عامل اصلی محدود کننده عملکرد است و

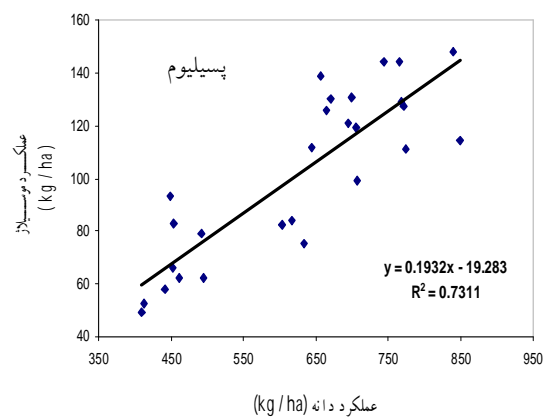
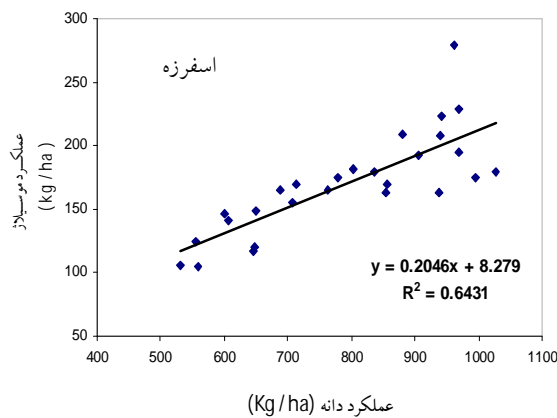
جدول ۴. مقایسه میانگین آثار متقابل تنش خشکی و تراکم دوگونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم بر صفات عملکرد و اجزای عملکرد در دوگونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم در تجزیه مرکب دوسال

عملکرد موسیلاژ در هکتار (Kg/ha)	فاکتور تورم میلی متر	موسیلاژ درصد	وزن هزار دانه (گرم)	عملکرد بیولوژیک (Kg/ha)	عملکرددانه (Kg/ha)	
۱۵۶ ^{ab}	۸/۸ ^{bc}	۱۸ ^e	۱/۵۱ ^a	۴۳۷۳ ^b	۸۳۷ ^b	T1D1
۱۶۳ ^a	۸/۴ ^c	۱۷/۸ ^e	۱/۴۸ ^{ab}	۴۸۰۱ ^a	۸۹۹ ^a	T1D2
۱۴۸ ^{ab}	۸/۶ ^{bc}	۱۸/۷ ^{ed}	۱/۳۲ ^{bc}	۴۴۱۰ ^b	۷۷۷ ^c	T1D3
۱۶۴ ^a	۹/۷ ^{abc}	۲۱ ^{ced}	۱/۵۳ ^a	۳۹۳۹ ^c	۷۴۷ ^c	T2D1
۱۸۱ ^a	۱۰/۷ ^a	۲۲ ^{bcd}	۱/۴۷ ^{ab}	۴۳۵۴ ^b	۸۲۹ ^b	T2D2
۱۴۸ ^{ab}	۱۰/۵ ^a	۲۰ ^{cde}	۱/۳۳ ^b	۴۶۴۹ ^a	۶۷۱ ^d	T2D3
۱۰۷ ^c	۱۰ ^{ab}	۲۵/۹ ^a	۱/۳۷ ^b	۲۷۰۵ ^e	۵۲۱ ^f	T3D1
۱۳۰ ^{bc}	۱۰/۵ ^a	۲۵/۵ ^{ab}	۱/۳۱ ^{bc}	۲۹۶۸ ^d	۵۶۶ ^e	T3D2
۱۰۶ ^c	۱۰/۳۶ ^a	۲۳ ^{abc}	۱/۲۸ ^c	۳۱۴۴ ^d	۴۸۵ ^f	T3D3
۲۰۳ ^a	۱۲/۴ ^b	۲۱/۵ ^c	۱/۶۹ ^a	۳۵۴۵ ^b	۹۳۷ ^a	T1S1
۱۰۸ ^c	۴/۸ ^c	۱۴/۸ ^e	۱/۲ ^c	۵۹۳۴ ^d	۷۳۸ ^c	T1S2
۲۱۷ ^a	۱۵/۴ ^a	۳۰ ^a	۱/۵۱ ^b	۳۳۰۴ ^c	۸۲۰ ^b	T2S1
۱۱۳ ^c	۵/۲۳ ^c	۱۸/۸ ^d	۱/۰۳ ^d	۵۳۳۲ ^d	۶۸۵ ^d	T2S2
۱۵۸ ^b	۱۵/۵ ^a	۲۶/۲ ^b	۱/۲۸ ^c	۲۰۱۸ ^a	۶۱۱ ^e	T3S1
۷۰ ^d	۵/۱۷ ^c	۱۶/۱ ^e	۱/۱۹ ^c	۳۸۶۰ ^e	۴۵۱ ^f	T3S2
۱۹۱ ^{ab}	۱۲ ^a	۲۶ ^a	۱/۷ ^a	۲۶۳۹ ^e	۷۸۲ ^b	D1S1
۹۴ ^c	۵ ^b	۱۶/۸ ^b	۱/۲۴ ^d	۴۷۰۶ ^c	۶۲۱ ^e	D1S2
۲۱۱ ^a	۱۴ ^a	۲۶/۶ ^a	۱/۶۵ ^b	۳۰۳۹ ^d	۸۴۹ ^a	D2S1
۱۰۵ ^c	۴/۹ ^b	۱۶/۳ ^b	۱/۱۸ ^e	۵۰۴۱ ^b	۶۸۰ ^d	D2S2
۱۷۶ ^b	۱۳/۴ ^a	۲۶ ^a	۱/۵۳ ^c	۳۱۸۹ ^d	۷۳۶ ^c	D3S1
۹۲ ^c	۵/۲۶ ^b	۱۶/۷ ^b	۱/۰۹	۵۳۷۰ ^a	۵۳۴ ^f	D3S2

در هر عامل میانگین ها در هر ستون دارای حروف مشابه، تفاوت معنی داری با یکدیگر ندارند.

T = تنش خشکی در سطوح مختلف: بدون تنش (T1)، تنش متوسط با یک آبیاری تکمیلی در مرحله پرشدن (T2) و تنش شدید با قطع کامل آبیاری

از مرحله گلدهی (T3) - تراکم در ۳ سطح کم (D1)، متوسط (D2) و زیاد (D3) و S = گونه گونه اسفرزه اواتا (S1) و اسفرزه پسیلیوم (S2)

شکل ۳. رگرسیون خطی بین عملکرد دانه و موسیلاژ در هکتار در دو گونه اسفرزه اواتا ($R^2 = 0/64^*$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2 = 0/73^*$) (داده‌ها میانگین دو سال)

جدول ۵. ضرایب هم‌بستگی صفات مورد ارزیابی دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم در تجزیه مرکب دو سال

عملکرد دانه	عملکرد بیولوژیک	وزن هزار دانه	موسیلاژ	فاکتور تورم	عملکرد موسیلاژ
۱	بیولوژیک	وزن هزار دانه	درصد	فاکتور تورم	در هکتار
عملکرد دانه					
عملکرد بیولوژیک	۱				
وزن هزار دانه	۰/۷۴*	۱			
درصد موسیلاژ	۲/۰	۰/۳۶	۱		
فاکتور تورم	-۰/۰۷	۰/۶۸*	۰/۵*	۱	
موسیلاژ در هکتار	۵۷/۰	-۰/۲۲	۰/۶*	۰/۳۴	۱

*: معنی دار در سطح ۵٪

طور معنی داری نسبت به شاهد افزایش نشان داد اگرچه عملکرد بیولوژیک در تراکم های متوسط و زیاد با هم اختلاف معنی داری نداشتند (جدول ۳). معنی دار شدن اثر متقابل تنش در تراکم بیانگر این موضوع است که دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم، عکس العمل متفاوتی به تنش خشکی در تراکم های مختلف دارند و همان طور که در جدول (۴) دیده می شود، در هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم، افزایش تراکم با افزایش عملکرد بیولوژیک همراه بوده است اگر چه تراکم شدید در گونه اسفرزه پسیلیوم، عملکرد بیولوژیک کمتری را

و تراکم روی وزن خشک کل در هر دو گونه بود (جدول ۱). اگر چه اثر متقابل سال یا اثر متقابل سال با اثرات اصلی معنی دار نبود. عملکرد بیولوژیک در تیمار تنش شدید، به طور معنی داری کمتر از تیمار شاهد و تنش متوسط بود که این موضوع بیشتر ناشی از محدودیت رطوبتی می باشد که از مرحله گلدهی در تیمار مزبور اعمال شده است به طوری که درصد کاهش عملکرد بیولوژیک در تیمار تنش شدید نسبت به شاهد در گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم به ترتیب برابر ۳۲ و ۴۱ درصد بود و از طرفی عملکرد بیولوژیک با افزایش تراکم به

هوایی در کنار تخصیص به دانه، افزایش معنی داری می یابد به طوری که با عث کاهش شاخص برداشت در هر دوگونه می شود (جدول ۳) ولی درصد موسیلاژ و فاکتور تورم به طور معنی داری با افزایش عملکرد بیولوژیک کاهش می یابد هرچند این کاهش در عملکرد موسیلاژ در هکتار تأثیر معنی داری نداشت.

وزن هزار دانه

نتایج تجزیه مرکب دو سال، نشان دادند که وزن هزار دانه تحت تأثیر تنش خشکی و اثر متقابل تنش خشکی و گونه قرار گرفتند (جدول ۲). میزان وزن هزار دانه در هر دو سال آزمایش تنها تحت تأثیر تنش شدید قرار گرفت به طوری که تنش خشکی متوسط کاهش معنی داری را نسبت به شاهد بدون تنش نشان نداد ولی اختلاف تیمار شاهد بدون تنش و تیمار تنش خشکی متوسط نسبت به تیمار تنش شدید معنی دار بود به طوری که وزن هزار دانه در تیمار تنش خشکی شدید نسبت به شاهد بدون تنش از ۱/۴ گرم در تیمار تنش شدید یعنی معادل ۱۰ درصد کاهش یافت ولی اثر تراکم روی وزن هزاردانه تأثیر معنی داری نداشت (جدول ۳). وزن هزاردانه هر دو گونه تحت تأثیر تراکم قرار نگرفت هر چند تراکم زیاد کاهش ۶ درصد در وزن هزار دانه را نشان داد (جدول ۳). همان طور که در جدول ۳ دیده می شود شدت کاهش وزن هزار دانه در گونه اسفرزه پسیلیوم در تیمار تنش خشکی شدید بیش از گونه اسفرزه اواتاست به طوری که این کاهش در گونه اسفرزه اواتا نسبت به شاهد ۸ درصد و در گونه اسفرزه پسیلیوم ۱۷ درصد بود که نشان دهنده حساسیت بیشتر وزن هزار دانه گونه اسفرزه پسیلیوم به تنش خشکی در مقایسه با گونه اسفرزه اواتاست و همان طور که در جدول ۲ نمایان است اثر سال و اثرات متقابل سال با خشکی و تراکم، اثر معنی داری روی وزن هزار دانه هر دو گونه نداشتند که نشان دهنده ثبات این صفت در دو سال آزمایش است. نتایج جدول هم بستگی صفات (جدول ۵) نشان داد که وزن هزاردانه هر دو گونه اسفرزه اواتا و

نسبت به تراکم متوسط نشان داد، این عکس العمل می تواند به علت رشد رویشی زیاد بوته های دوگونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم در اوایل دوره رشدی و در نتیجه کاهش شدید نفوذ نور به داخل کانوپی و احتمالاً از بین رفتن تعدادی از بوته ها در اثر رقابت شدید باشد که در نتیجه باعث افت عملکرد بیولوژیک شده است ولی این حالت در تیمار تنش شدید در گونه اسفرزه اواتا مشاهده نشد به طوری که با افزایش تراکم که همراه با افزایش تعداد سنبله در مترمربع و شاخص سطح برگ بود، عملکرد بیولوژیکی افزایش یافت هرچند این افزایش در تراکم های متوسط و زیاد معنی دار نبود و از طرفی در تیمار تنش متوسط نیز، تراکم شدید با کاهش نامحسوس در عملکرد بیولوژیکی نسبت به شاهد همراه بود (جدول های ۳ و ۴).

درصد افت عملکرد بیولوژیک در گونه اسفرزه اواتا در تنش شدید و متوسط نسبت به شاهد به ترتیب ۴۳ و ۸ درصد بود در حالی که برای گونه پسیلیوم برابر ۳۵ و ۱۰ درصد بود که بیانگر حساسیت کمتر عملکرد بیولوژیک در گونه اسفرزه پسیلیوم نسبت به گونه اسفرزه اواتا بود (جدول های ۳ و ۴)، این نتیجه بدین مفهوم است که با شروع تنش خشکی افت عملکرد بیولوژیکی در گونه اسفرزه پسیلیوم کمتر از گونه اسفرزه اواتا است و از طرفی درصد افت عملکرد اقتصادی در گونه اسفرزه اواتا در تنش شدید و متوسط نسبت به شاهد به ترتیب برابر ۳۵ و ۱۲ درصد و برای گونه اسفرزه پسیلیوم به ترتیب برابر ۴۰ و ۷ درصد بود که نشان می دهد برخلاف عملکرد بیولوژیک، عملکرد دانه گونه اسفرزه پسیلیوم در شرایط تنش خشکی، با شدت بیشتری کاهش می یابد یا به عبارتی حساسیت بیشتری به تنش خشکی دارد (جدول های ۳ و ۴). عملکرد بیولوژیک در هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم بر خلاف عملکرد دانه دارای هم بستگی منفی و معنی داری با شاخص برداشت و درصد موسیلاژ بوده و دارای هم بستگی مثبت و معنی داری با شاخص سطح برگ، تعداد سنبله در بوته و در مترمربع بود (جدول ۵). این نتایج را چنین می توان تفسیر کرد که با افزایش میزان آب مصرفی، میزان تخصیص مواد پرورده به اندام های

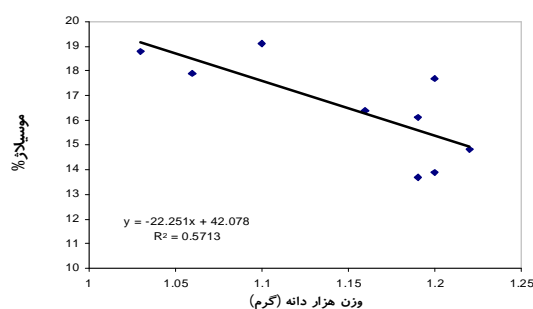
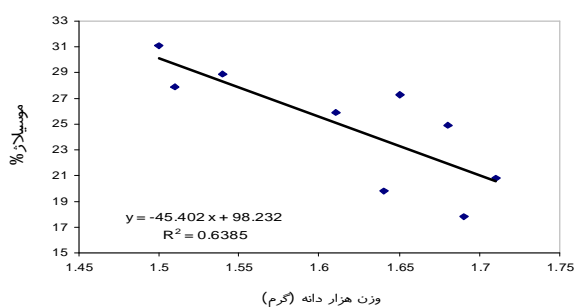
اسفرزه پسیلیوم هم‌بستگی مثبت و معنی‌داری با عملکرد دانه، شاخص برداشت و هم‌بستگی منفی با عملکرد بیولوژیک دارد. هم‌چنین وزن هزار دانه در گونه اسفرزه اواتا هم‌بستگی مثبت و معنی‌داری با درصد موسیلاژ و فاکتور تورم دارد ولی این هم‌بستگی در گونه اسفرزه پسیلیوم معنی‌دار نبود شکل ۴ نشان‌دهنده رابطه منفی و معنی‌دار وزن هزاردانه با درصد موسیلاژ در گونه اسفرزه اواتا ($R^2 = 0/63^*$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2 = 0/47$) می‌باشد به طوری‌که در هر دو گونه با افزایش وزن هزاردانه، درصد موسیلاژ صرف‌نظر از سطوح مختلف تراکم و تنش، کاهش می‌یابد هرچند شیب کاهش درصد موسیلاژ در ارتباط با وزن هزار دانه در گونه اسفرزه اواتا به طور معنی‌داری از گونه اسفرزه پسیلیوم بیشتر می‌باشد و از طرفی هم‌بستگی وزن هزاردانه با عملکرد موسیلاژ در هکتار نیز در هر دو گونه مثبت و معنی‌دار است. کاهش درصد موسیلاژ با افزایش وزن هزار دانه که در ارتباط مستقیم با میزان آب مصرفی و شرایط بهینه رشد می‌باشد نشان‌دهنده کاهش تولید موسیلاژ بذر در شرایط بدون محدودیت رطوبتی در مقایسه با شرایط تنش خشکی می‌باشد (جدول‌های ۳ و ۴). برخی محققین نیز هم‌بستگی مثبت وزن هزار دانه با درصد موسیلاژ و فاکتور تورم را گزارش کردند که در مورد گونه اسفرزه اواتا در توافق با نتایج این پژوهش نمی‌باشد که احتمالاً به علت تفاوت در نحوه اعمال تیمارها یا اختلافات ژنوتیپی می‌باشد (۱۳ و ۱۶). از آنجا که وزن هزار دانه در مرحله پرشدن دانه تعیین می‌شود و عوامل نامساعد محیطی منجمله محدودیت رطوبتی در این مرحله مستقیماً وزن هزار دانه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (۲۲) بنابراین با کاهش وزن هزار دانه در شرایط محدودیت رطوبتی در دوره پر شدن دانه (تنش شدید) درصد موسیلاژ افزایش و عملکرد موسیلاژ در هکتار کاهش می‌یابد.

درصد موسیلاژ و عملکرد موسیلاژ در هکتار

درصد موسیلاژ که در واقع میزان موسیلاژ در یک گرم بذر موسیلاژ در هکتار که عملکرد کل موسیلاژ حاصل از کل بذر

برداشت شده در هکتار می‌باشد هر دو به طور معنی‌داری ($\alpha = 0/05$) تحت تأثیر تنش خشکی و نوع گونه قرار گرفتند به طوری‌که هم در تجزیه های جداگانه و هم در تجزیه مرکب دو سال، تنش خشکی به‌طور معنی‌داری در هر دو گونه، درصد موسیلاژ و عملکرد موسیلاژ در هکتار را تحت تأثیر قرار داد هر چند اثر تراکم و اثرات متقابل آن با تنش خشکی تأثیر معنی‌داری روی درصد موسیلاژ و عملکرد موسیلاژ در هکتار نداشت و از طرفی اثر سال روی درصد موسیلاژ و عملکرد موسیلاژ در هکتار معنی‌دار شد (جدول ۲).

نتایج مقایسه میانگین تجزیه مرکب دو سال نشان داد که درصد موسیلاژ بذر در تیمار تنش شدید بیشترین میزان و در شاهد کمترین مقدار بود به طوری‌که درصد موسیلاژ از ۱۸/۲ درصد در شاهد به‌طور معنی‌داری به ۲۱/۲ درصد در تیمار تنش متوسط و ۲۴/۲ درصد در تیمار تنش شدید افزایش نشان داد که این امر نشان‌دهنده عکس‌العمل این گیاه در افزایش تولید موسیلاژ در پوسته بذر در هر دو گونه در شرایط تنش خشکی است که در واقع این واکنش ناشی از سازگاری ژنتیکی و فیزیولوژیکی این دو گونه به تنش خشکی برای حفظ جنین نوبارور بذر در برابر خشکی شدید می‌باشد و از آنجا که یک شکل ویژه از ذخیره آب، پیوند یافتن آب با کربوهیدرات های آب دوست نظیر موسیلاژهای موجود در سلول‌ها، بافت هادی و فضای بین سلولی و سطح بذر برخی گونه‌ها می‌باشد، این سازگاری ژنتیکی منجر به توانایی بالای این دو گونه در حفظ پتانسیل آب درون سلولی می‌شود (۱۳ و ۱۷) (جدول ۳) و از طرفی برخلاف درصد موسیلاژ، عملکرد موسیلاژ عکس‌العمل متفاوتی را نسبت به درصد موسیلاژ بذر در شرایط افزایش شدت تنش خشکی از خود نشان داد به طوری‌که در تیمار تنش شدید که درصد موسیلاژ بالاتری از شاهد بدون تنش داشت، عملکرد موسیلاژ در هکتار کمتری را نسبت به شاهد و تیمار تنش خشکی متوسط ثبت کرد. عملکرد موسیلاژ در هکتار در تیمار شاهد بدون تنش و تیمار تنش متوسط که در سطح $\alpha = 5\%$ اختلاف معنی‌داری نداشتند به‌طور معنی‌داری

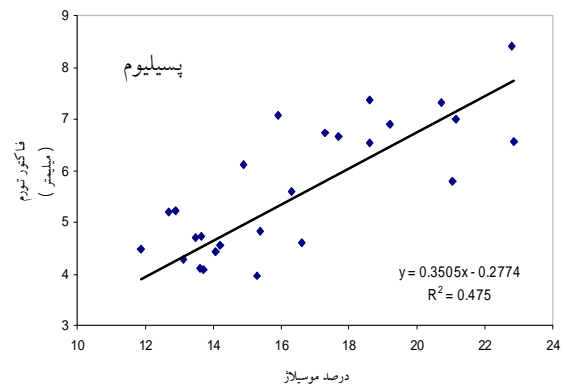
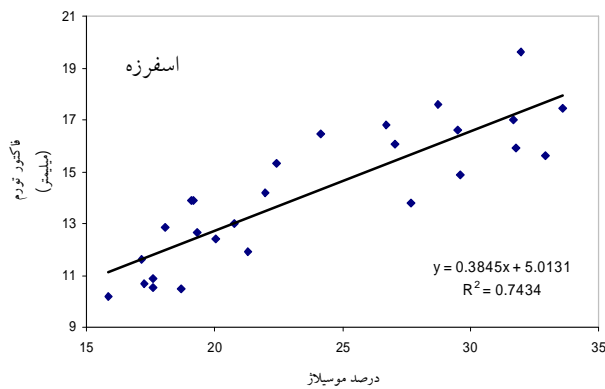

شکل ۴. رگرسیون خطی بین وزن هزاردانه و درصد موسیلاژ درگونه اسفرزه اواتا ($R^2=0/63^*$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2=0/57$) در سطوح مختلف تنش خشکی (داده‌ها میانگین دوسال)

فاکتور تورم

نتایج تجزیه مرکب دو سال نشان داد که فاکتور تورم بذری در هر دو گونه تنها تحت تأثیر تنش خشکی قرار گرفته اما تراکم‌های مختلف و آثار متقابل بین تیمارها اثر معنی‌داری روی فاکتور تورم نداشت و اثر سال و آثار متقابل سال و تیمارهای تنش و تراکم نیز اثر معنی‌داری روی فاکتور تورم بذری در هر دو گونه نداشت (جدول ۳). نتایج مقایسه میانگین نشان داد که فاکتور تورم بذری در دو تیمار تنش خشکی شدید و متوسط با هم اختلاف معنی‌داری ندارند ولی فاکتور تورم در این دو تیمار به‌طور معنی‌داری از فاکتور تورم بذری در تیمار شاهد بدون تنش بیشتر بود و از طرفی فاکتور تورم بذری گونه اسفرزه اواتا به‌طور معنی‌دار و به میزان ۳۵ درصد بیش از گونه اسفرزه پسیلیوم بود (جدول ۳). شکل ۵ نشان‌دهنده رابطه مثبت درصد موسیلاژ در دوگونه اسفرزه اواتا ($R^2=0/74^*$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2=0/47$) با فاکتور تورم می‌باشد به طوری که در هر دوگونه با افزایش درصد موسیلاژ، فاکتور تورم روند افزایشی داشت لذا با توجه به ارتباط مثبت و بالای درصد موسیلاژ و فاکتور تورم می‌توان گفت که فاکتور تورم که خود معرف کیفیت موسیلاژ نیز می‌باشد با افزایش درصد موسیلاژ در اثر تنش خشکی، افزایش می‌یابد، هر چند که این نتیجه مغایر با نتایج تحقیقی دیگری در همین زمینه بود (۹) که ممکن است به علت سطوح متفاوت تنش خشکی در این دو آزمایش و یا اختلافات ژنوتیپی بین گونه‌های مورد بررسی باشد. نتایج حاصل از هم‌بستگی

بیش از تیمار تنش شدید بود به طوری که این کاهش از ۱۵۶ کیلوگرم در هکتار به ۱۱۴ کیلوگرم موسیلاژ در هکتار یعنی معادل ۲۷ درصد بود و از طرفی در تیمار تنش متوسط هر چند اختلاف معنی‌داری از نظر عملکرد موسیلاژ در هکتار با تیمار شاهد بدون تنش ندارد ولی افزایش ۵ درصدی موسیلاژ در هکتار را نشان می‌دهد (جدول ۳) اگرچه گزارشی مبنی بر عدم تأثیر معنی‌دار تنش خشکی روی درصد موسیلاژ بذری گونه اسفرزه وجود دارد (۲). هر چند تنش رطوبتی، درصد موسیلاژ در یک گرم بذری را افزایش می‌دهد ولی این افزایش به حدی نیست که در کل عملکرد موسیلاژ مزرعه تأثیر معنی‌داری داشته باشد، در نتیجه برای حصول به حداکثر موسیلاژ در هکتار بهترین گزینه انجام یک آبیاری تکمیلی در مرحله پر شدن دانه است که هم درصد موسیلاژ در بذری افزایش ۳۳ درصدی می‌یابد (جدول‌های ۳ و ۴) و هم درصد کاهش عملکرد دانه در این تیمار خفیف‌تر از تیمار تنش خشکی شدید است به طوری که درصد کاهش عملکرد اقتصادی در تیمار تنش شدید و متوسط نسبت به شاهد به ترتیب ۳۷ و ۱۰ درصد بوده است (جدول ۳). در شرایط تنش متوسط، عملکرد موسیلاژ در دوگونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم به ترتیب به میزان ۷ و ۵ درصد نسبت به شاهد بیشتر بود و در شرایط تنش شدید دوگونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم، به ترتیب کاهش عملکرد موسیلاژ در هکتار ۲۴ و ۳۲ درصدی را نسبت به شاهد نشان دادند (جدول‌های ۳ و ۴).

شکل ۵. رگرسیون خطی بین درصد موسیلاژ دانه و فاکتور تورم در دو گونه اسفرزه اواتا ($R^2 = 0/74$) و اسفرزه پسیلیوم ($R^2 = 0/47$) (داده‌ها میانگین دو سال)

عملکرد دانه در هکتار، عملکرد موسیلاژ در هکتار نیز افزایش خواهد یافت. در مجموع، بیشترین عملکرد دانه در گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم (به ترتیب ۹۳۷ و ۷۳۸ کیلوگرم در هکتار) در تیمار بدون تنش و تراکم متوسط و بیشترین عملکرد موسیلاژ اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم (به ترتیب ۲۱۷ و ۱۱۳ کیلوگرم در هکتار) در تیمار تنش متوسط و هم‌چنین تراکم متوسط مشاهده شدند. هم‌چنین مشخص شد که در شرایط تنش خشکی و شاهد بدون تنش، گونه اسفرزه اواتا دارای عملکرد بالاتری از گونه اسفرزه پسیلیوم می‌باشد. هر چند گونه اسفرزه پسیلیوم در شرایط تنش خشکی مقاومت خوبی داشت ولی به علت تخصیص بیشتر ماده خشک تولیدی به اندام‌های هوایی در مقایسه با دانه در شرایط تنش خشکی و شاهد بدون تنش، عملکرد کمی و کیفی پائین‌تری را در مقایسه با گونه اسفرزه اواتا از خود نشان داد. با توجه به این‌که میزان بارندگی از زمان شروع اعمال تیمار تنش یعنی اواسط گلدهی به بعد، در هر دو سال ناچیز و قابل صرفه نظر کردن بود می‌توان نتیجه گرفت عملکرد دانه و موسیلاژ بالاتر هر دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم نمی‌توان ناشی از تغییرات نزولات جوی منطقه دانست. بنابراین به نظر می‌رسد که در سال‌های خشک حتی در شرایط کشت آبی نیز گیاه در معرض تنش خشکی قرار می‌گیرد که ممکن است ناشی از خشکی هوا و پتانسیل بالای تبخیر و تعرق باشد.

صفات نشان‌دهنده هم‌بستگی مثبت و معنی‌داری بین درصد موسیلاژ، فاکتور تورم در بذور دو گونه اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم است (جدول ۵). هر چند نتایج برخی مطالعات بر روی اسفرزه اواتا و اسفرزه پسیلیوم نشان می‌دهد که میزان موسیلاژ و فاکتور تورم در همه موارد هم‌بستگی ندارند و بذره‌های گونه‌های مختلف در حالی‌که موسیلاژ ثابتی دارند، دارای فاکتور تورم متفاوت هستند، که این نتایج نیاز به بررسی بیشتر دارند (۹ و ۱۷).

نتیجه‌گیری

به طور کلی نتایج این مطالعه نشان داد که عملکرد دانه دارای هم‌بستگی مثبت و معنی‌دار با وزن هزار دانه، شاخص برداشت، عملکرد موسیلاژ در هکتار دارد و از طرفی عملکرد بیولوژیکی دارای هم‌بستگی منفی با وزن هزار دانه، درصد موسیلاژ، موسیلاژ در هکتار و فاکتور تورم دارد (جدول ۵). این نتایج بیانگر این موضوع است که برای حصول به حداکثر عملکرد دانه که همراه با افزایش عملکرد موسیلاژ در هکتار می‌باشد باید در روش‌های مختلف به زراعی و به نژادی سعی در افزایش وزن هزار دانه، شاخص سطح برگ و میزان مصرف آب داشت و از طرفی با توجه به هم‌بستگی بالای کارایی مصرف آب دانه با وزن هزار دانه، درصد موسیلاژ و فاکتور تورم، چنین بر می‌آید که با افزایش

1. Baher, Z. F., M. Mirza, M. Ghobani and M. B. Rezaii. 2002. The Influence of water stresses on plant height, herbal and essential oil yield and composition in *Satureja hortensis* L. *Flavor Fragrance Journal* 17: 275-277.
2. Baghalian, K. 2000. Effect of soil and air humidity on quantity and quality of Isabgol mucilage. MSc. Thesis, Tehran Univ., Tehran, Iran. (In Farsi).
3. Blumental, M. A., A. Goldberg and J. Brinkman. 2000. Herbal Medicine: Expanded Commission E Monographs. Integrative Medi. Communications Pub., London.
4. Borlagh, A. 1984. The husk of *Plantago ovata* further characterizations. *Gastroenterology* 116: 24-28.
5. Debaeke, P. A. and A. Aboudrare. 2004. Adaptation of crop management to water-limited environments. *European Journal of Agronomy* 21: 433-466.
6. Donald, C. M. 1963. Competition among crop and pasture plants. *Advances in Agronomy* 15: 1-118.
7. Dornbos, D. L., R. E. Mullen and R. M. Shibles. 1989. Drought Stress effects during seed fill on soybean seed germination and vigor. *Crop Science* 29: 476 – 480.
8. Duncan, W. G. 1986. Planting patterns and soybean yield. *Crop Science* 26: 584-588.
9. Ebrahimzadeh, H., M. Mirmasomi and Fakhretabatabaii. 1998. Climate and Soil effects on seed production of Isabgol, *French psyllium* and plantain. *Agriculture Economy and Extension* 22(1): 125-140. (In Farsi).
10. Gupta, P., C. G. Agrawal, G. P. Singh and A. Ghatak. 1994. Lipid-lowering efficacy of psyllium hydrolytic mucilloid in non insulin dependent diabetes mellitus with hyperlipidaemia. *Indian Journal of Medicinal Research* 100: 237-241.
11. Jaafari, P. and M. Imani. 2004. Study of drought stress and plant density on yield and some agronomic traits of Maize. 8th Agronomy and Plant Breeding Cong., Guilan University.
12. Karawya, M. S., G. M. Wassel, H. Baghdadi and N. Ammar. 1988. Mucilaginous content of certain Egyptian plants. *Planta Amedica* 38: 73-78.
13. Kochaki, A., L. Tabrizi and M. Mahallati. 2004. Organic cultivation of Isabgul and *French psyllium* in response to drought stress. *Iranian Journal of Agronomy Research* 2(1): 10-18.
14. Meyer, W. S. and G. C. Green. 1980. Water use by wheat and plant indicator of available soil water. *Agronomy Journal* 72: 253-257.
15. Miura, H., K. Wijeyathungam and T. Gemma. 1987. Variation in seed yield of soybean as affected by planting patterns. *Japanes Journal of Crop Science* 56: 652-656.
16. Omidbaigi, R. and M. Mohebbi. 2002. The Influence of Sowing Dates and Nitrogen Fertilizer on the Productivity of *Plantago ovata*. *Pakistan Journal of Biological Sciences* 5(5): 656-660.
17. Rezvani, M. 2001. Effects of irrigation regimes and plant density on yield and agronomic characteristics of Isabgol (*Plantago ovata*). Ferdowsi University. of Mashhad, Mashhad, Iran. (In Farsi).
18. Sharma, P. K. and A. M. Koul. 1986. Mucilage in seeds *Plantago ovata* and its wild allies. *Journal of Ethnopharmacology* 17: 289-295.
19. Shimshi, D., M. L. Mayoral and N. Atsmon. 1982. Responses to water stress in wheat and related with species. *Crop Science* 22: 123-128.
20. Stoy, V. 1963. Some Plant Physiological Aspects of the Breeding of High Yielding Varieties, PP. 264-275. In: Recent Plant Breeding Research, John Wiley Pub., New York.
21. Zamani, G. 1993. Investigation of plant density and cropping pattern on yield and yield component of Maize. MSc. Thesis, Ferdowsi Mashhad Univ., Mashhad, Iran. (In Farsi).
22. Wade, L. J. and A. C. Douglas. 1990. Effect of plant density on grain yield and yield stability of sorghum hybrids differing in maturity (*Sorghum bicolor*). *Australian Journal of Experimental Agriculture* 30: 257– 264.
23. Wright, G. C. and M. J. Bell. 1992. Plant population studies on peanut (*Arachis hypogaea* L.) in subtropical Australia. *Australian Journal of Experimental Agriculture* 32: 197-203.